

УДК 94(100)-054.65“1914/1918”
DOI 10.15421/311804

**В. С. Лавренко,
М. М. Ткаченко**
*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ОБРАЗИ «ВРОГА» ОЧИМА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА СПОГАДАМИ Ю. І. КІРША ТА Е. Е. ДВІНГЕРА)

Лавренко В. С., Ткаченко М. М. Образи «ворога» очима військовополонених часів Першої світової війни (за спогадами Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера).

У статті проаналізовано спогади Ю. І. Кірша, російського вояка, який потрапив у німецький полон, та Е. Е. Двінгера, німецького молодшого офіцера, який був узятий у полон росіянами. Проведено порівняльний аналіз бачення авторами «ворога» та механізмів конструювання його образів. Розглянуто трансформації у сприйнятті військового супротивника під час переживання досвіду полону, пошуки примирення та порозуміння з «ворогом».

Ключові слова: військовополонені, образи «ворога», примирення, росіяни, німці.

Лавренко В. С., Ткаченко М. Н. Образы «врага» глазами военнопленных времен Первой мировой войны (по воспоминаниям Ю. И. Кирша и Э. Э. Двингера).

В статье проанализированы воспоминания Ю. И. Кирша, русского военного, который попал в немецкий плен, и Э. Э. Двингера, немецкого младшего офицера, который был взят в плен русскими. Проведен сравнительный анализ видения авторами «врага» и механизмов конструирования его образов. Рассмотрены трансформации в восприятии военного соперника во время переживания опыта плена, поиски примирения и нахождения общего языка с «врагом».

Ключевые слова: военнопленные, образы «врага», примирение, русские, немцы.

Lawrenko V. S., Tkachenko M. N. Bilder des “Feindes” durch die Augen von Kriegsgefangenen während des Ersten Weltkrieges (nach den Erinnerungen von Yu. I. Kirsch und E. E. Dwinger).

Der Artikel analysiert die Memoiren von Yu. I. Kirsch, einem russischen Militär, der in Deutschland gefangen genommen wurde, und E. E. Dwinger, einem deutschen Unteroffizier, der von den Russen gefangen genommen wurde. Eine vergleichende Analyse der Vision der Autoren des “Feindes” und der Mechanismen zur Konstruktion seiner Bilder wird durchgeführt. Transformationen in der Wahrnehmung eines militärischen Rivalen während der Gefangenschaftserfahrung, die Suche nach Versöhnung und das Finden einer gemeinsamen Sprache mit dem “Feind” werden berücksichtigt.

Schlüsselwörter: Kriegsgefangene, Bilder von “Feind”, Versöhnung, Russen, Deutsche.

Lavrenko V. S., Tkachenko M. M. Images of the «enemy» by the eyes of prisoners of war from the time of the First World War (according to the memoirs of Yu. I. Kirsch and E. E. Dwinger).

The article analyzes the memories of Y. I. Kirsch, a Russian soldier who got into German captivity, and E. E. Dwinger, a German junior officer who was captured by Russians. The author raises the question of common and distinctive features in the images of the “enemy” created in the memoirs of these memoirists. Transformation in the perception of a military enemy in the experience of captivity is being considered. The issue of reconciliation and finding an understanding with the “enemy” was studied.

The author comes to the conclusion that at the time of capturing both Russian and German soldiers had extremely negative images of the “enemy”. These images were constructed by state propaganda, which dehumanized a military enemy. The prisoners of war expected extreme cruelties from the “enemy”, but these expectations were not approved.

Extreme experience of captivity focused on the negative aspects of life in Germany and the Russian Empire. This was reflected in the memoirs of Y. I. Kirch and E. E. Dwinger. But both memoirists noted that the “enemy”

in the crowd behaved ruthlessly, while on a personal level, he was often ready to help prisoners of war, to show mercy. Despite the negative attitude to the “enemy”, both in Russia and in Germany, there was a cohabitation of prisoners of war with local women. In Germany, ordinary Germans congratulated prisoners of war on its’ end. In Russia with the beginning of the revolution, German prisoners of war received an invitation to join the White Movement. These facts are manifestations of partial reconciliation of prisoners of war with the “enemy”.

With regard to the difference in the design of the enemy’s image, German memoirs show more cultural reflections on the national character and the mission of the Russians. Memoirs of the Russian on the contrary emphasize the way of life and order that prevailed in the camp for the prisoners of war.

The study of the experience of transforming the enemy’s image during the First World War is relevant in the context of a modern information confrontation, which inevitably complements military conflicts.

Keywords: prisoners of war, images of “enemy”, reconciliation, Russians, Germans.

Постановка проблеми: У сучасному світі інформаційне протистояння, або «війна в головах», є невід’ємною складовою будь-якого збройного конфлікту. Ефективність солдат на полі бою визначається їх впевненістю у своїй правоті, патріотичним піднесенням а також ставленням до військового супротивника.

Формування мотивації до участі у бойових діях завжди здійснюється через розуміння дихотомії «ми» – «вони». Де «ми» завжди наділені високими моральними якостями, вважають себе вправними вояками, що ведуть справедливу війну. А «вони» завжди є антиподами, прихильниками нечесних методів, тими, хто не відзначається військовою доблестю та благородними цілями. Принаймні, на формування таких образів себе та військового ворога спрямована пропаганда, яка широко представлена в будь-якому конфлікті. Та, окрім пропаганди, на сприйняття ворога впливає ще й безпосередній контакт з ним, що значною мірою коригує спрощені пропагандистські образи.

Тож доки у збройних конфліктах присутня інформаційна складова, доти й дослідження образів «ворога» буде зберігати свою актуальність.

Дослідження образів «ворога» очима військовополонених у роки Першої світової війни дає можливість, з одного боку, простежити крайнощі при штучному конструюванні бачення військового супротивника (що дійсно мало місце в дискурсі пропаганди цього періоду), а з іншого боку, дозволяє проаналізувати трансформацію цих однобоких візій під час тривалого досвіду взаємодії з протилежною воюючою стороною у полоні.

Аналіз наукових досліджень. Наша розвідка виконана у руслі історичної імагології. На пострадянському просторі справжнім проливом у цьому напрямі досліджень стала праця О. С. Сенявської «Супротивники Росії у війнах XX століття. Еволюція «образу ворога» у свідомості армії та суспільства» [12].

Окремий пункт у цій роботі було присвячено образу німців у Росії часів Першої світової війни [12, с. 62–72]. Та, зважаючи на оглядовий характер монографії (її хронологічні межі охоплюють ціле століття, та й ворогів Росія за цей час мала чимало як на Заході, так і на Сході), а також завдання, що стояли перед дослідницею, матеріал, присвячений образу німця в 1914–1918 рр., був виписаний дуже фрагментарно. Сама авторка, скоріше, окреслила вектори для подальших наукових студій, ніж готова була дати вичерпні відповіді на всі поставлені питання [11]. Тим не менше, безперечною заслугою О. С. Сенявської було окреслення кола потенційних джерел, можливих для залучення у дослідженнях, присвячених баченню «ворогів» у роки Першої світової війни.

Логічно, що при дослідженні сприйняття «іншого» у поле зору науковців найперше потрапили візуальні джерела, адже, вживаючи слово «образ», ми перш за все розуміємо образ візуальний. Варто відзначити дослідження, присвячені карикатурам часів Першої світової війни, зокрема статтю українського вченого Р. Р. Куцика «Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917» [6] та праці його російських колег П. В. Ульянова та Ю. Г. Чернишова «Росія в амбівалентному «образі ведмеда» (на прикладі європейських карикатур Першої світової війни)» [14] та Д. Є. Цикалова «Карикатура як пропагандистська зброя за часів Першої світової війни» [15]. У полі зору науковців опинилися також листівки з фронту [7; 8] та кінохроніки [1].

Не обділені увагою і періодичні видання того часу. Серед розвідок, які реконструюють етнічні образи, послуговуючись газетами та журналами, варто назвати статті О. Мосієнко [9], О. Петруніної [10], С. Стельмаха та С. Котової [13]. Деякі реконструкції сучасних авторів відзначаються великим рівнем

новаторства, залученням, наприклад, такого складного джерела інформації, як чутки [4].

На сьогодні ми можемо констатувати значний інтерес до відтворення образів «ворога» в роки Першої світової війни в істориків пострадянського простору, підігрітий, в тому числі, і відзначенням сторічного ювілею цієї епохальної події [2].

Однак до подібних реконструкцій недостатньо мірою залучаються джерела особового походження, зокрема спогади фронтовиків. При тому що саме ці джерела, на відміну від візуальних чи газетних публікацій, дають можливість проаналізувати, що саме з пропаганди було засвоєно «сірою окопною масою» з того що намагалися до неї донести. Подібна ситуація посилює актуальність цієї статті.

Мета дослідження. Полягає в аналізі трансформацій образу «ворога» в роки Першої світової війни в умовах екстремального досвіду полону. «Героями» нашого дослідження обрані російський рядовий у німецькому полоні та німецький молодший офіцер (який, однак, обрав можливість жити з друзями у солдатському бараці) у полоні росіян. Їх майже однаковий вік, низьке становище у армійській ієрархії, практично однакова тривалість перебування у полоні дають нам підстави для компаративістського аналізу. У межах цієї розвідки ми спробуємо порівняти ступінь впливу російської та німецької пропаганди на момент потрапляння військових у полон, визначити ключові фактори, які впливали на зміну уявлення про «ворога» під час перебування в полоні в Росії та Німеччині, зіставити спільне та відмінне у солдатських рефлексіях про чужину.

Виклад основного матеріалу. Юлій Іванович Кірш – учасник Першої світової війни з боку Російської імперії. Його було взято в полон під час Лодзької битви восени 1914 р. Він потрапив до німецького концентраційного табору в місті Гамельн, де провів три з половиною роки. Він відверто розповідає про важкі умови, в яких перебували російські військовополонені, про міжнаціональні відносини, революційну агітацію та про політику німецької табірної комендатури щодо ув'язнених під час жовтневих подій 1917 р.

Говорити про сприйняття німців російськими військовополоненими ми можемо після розповіді про події на фронті. Після потрапляння у полон спочатку німці не здавалися російському солдату настільки жорстокими, як про них говорили в Росії. Але чим далі полонені віддалялися від фронту, тим жорстокіше з ними поводитися. Дев'ять днів

полонені йшли пішки, їсти їм давали один раз вранці. Проте були й інші, більш лояльні німці. Наприклад, ті, хто дозволяв полоненим спати у хатах у напівзгорілих селах Польщі, їсти набагато частіше. Рухаючись до потягу, полонені їли в основному картоплю, яку їм давали поляки, які ще мешкали у селах. Але чим ближче вони підходили до кордону, тим жорстокіше з ними поводитися. Через міста і села їх гнали занадто швидко, їм вже не дозволяли зупинятися у селах та пекти собі картоплю, тому голод посилювався. Самі німці весь шлях твердили, що коли вони приїдуть до Німеччини, то там буде набагато краще [5].

Процес перевозу полонених до табору відбувався у жахливих умовах. Вагони, у яких їхали полонені, були призначені для тварин, а саме для коней. Тут є своя нотка іронії. Адже до них ставилися як до тварин, які повинні працювати «як коні» на шахтах, фабриках та інших підприємствах, проте годували їх «не як коней». Людей у вагонах було настільки багато, що вони не могли, навіть, спати. За весь цей час їм видали гарячу їжу тільки один раз. На цьому фоні багато військовополонених почало хворіти.

Нарешті вони приїхали. Вийшовши на вокзалі, військовополонені рухалися до табору пішки. Тут важливо відзначити реакцію населення на їхній приїзд: «Шли по улицам, которые были полны народу. Со всех сторон раздавались по нашему адресу ругательства и насмешки. Порою отношение толпы принимало угрожающий характер; бросали в нас камнями и чем-то в роде тухлых яиц. Если бы не стена часовых, нас, пожалуй, стали бы просто избивать». Як бачимо, ставлення населення до новоприбулих військовополонених було відверто негативним. Однак далі Ю. І. Кірш описує, що деякі німці співчували полоненим, навіть допомагали, якщо була така можливість. Приклад позитивного ставлення саме населення до полонених можна навести тільки під час їх перебування на примусових роботах. В одному випадку, у разі якщо полонений був залучений до сільськогосподарської роботи, з часом до нього ставилися вже як до члена родини, і нагляд з боку держави був мінімальний. В іншому, військовополонені сходилися із місцевими жінками, і залишалися жити у Німеччині й надалі. Хоча місцева влада й засуджувала такі зв'язки, проте таких випадків було доволі багато. Ще один яскравий приклад позитивного ставлення пов'язаний з подією, коли Ю. І. Кірш та два його товариші потратили на роботу до шахти. Там працівники-німці могли дати полоненим шматок ковбаси та хліба, адже годували

працівників погано. Також можна дійти висновку, що чим довше військовополонені перебували у Німеччині, тим краще до них ставилося місцеве населення. Наприклад, коли оголосили про мир та військовополонені вийшли на вулиці, то місцеве населення їх вітало, обнімало, цілувало та раділо за них, як за самих себе [5].

На цьому позитивна нотка перебування полонених у Німеччині закінчується. Звичайно, було більше негативного, вкрай ворожого та жорстокого ставлення до військовополонених.

Все почалося з моменту потрапляння у полон, погіршилося у момент перебування у таборі, а вже зовсім скрутне становище було під час перебування на примусових роботах.

У таборі умови для життя були жахливі, не зважаючи на приємне враження від наявності електрики. Один лише раз полонені наїлися вдосталь – у день прибуття до табору. Надалі їх годували дуже погано. За описом Ю. І. Кірша, полонені виглядали як «живі скелети». У супі з кожним днем все рідше можна було побачити крупу або картоплю. Дещо змінити ситуацію можна було за рахунок діяльності Червоного Хреста, проте не російського, а англійського, французького та бельгійського, які час від часу поставляли їжу. До речі, до росіян та сербів ставилися набагато гірше, ніж до англійців, французів та бельгійців, адже вони «європейці», а не «азіати» [5].

У таборі, начебто, офіційно не дозволялися тілесні покарання, але у дійсності практикувалися ще й як. Табірне керівництво, фельдфебелі та унтер-офіцери, весь час ходили з палицями і батогами в руках та власноруч «карали» полонених. Найбільш жорстоким покаранням вважалася прив'язування до стовпа.

Також Ю. І. Кірш розповідає і про фельдфебелів, які складали керівництво німецького табору. Він стверджує, що керівництво було представлене і людьми особами, і жорстокими «звірами». Як приклад, можна розглянути ставлення до батальйону Ю. І. Кірша та до батальйону №7, де фельдфебелем була людина-звір на ім'я Тімме. Ю. І. Кірш описує, як цей «справжній патріот Німеччини» знущався над військовополоненими. Ті знущання були настільки жорстокі, що багато людей просто не виживало. Він не тільки сам їх бив до ледве живого стану, а ще й напускав на полонених собак. Про все це знали і в місті. До Тімме спеціально приїжджали знайомі з міста та любувалися діями німецького патріота. Отже, ставлення керівництва до військовополонених, особливо до «азіатів», було надзвичайно жорстоким.

Про гігієнічні умови і розповідати не варто. Хоча слід звернути увагу на один епізод, який також відображає жорстоке ставлення Тімме та керівництва у цілому: «В январе 1915 года пленным делали противотифозные прививки. Собралось пять врачей; пленных выстроили в несколько рядов, и после прививки фельдфебель 7-го батальона Тимме начал бить по очереди всех палкой. Это происходило на глазах всех врачей, и такое действие (фельдфебеля) вызвало со стороны последних только хохот». Тобто, час від часу, а точніше вже у критичний момент, керівництво звертало увагу на стан полонених. Також, наприклад, коли вже кількість вошей була настільки великою, що полонені просто скидали одяг і ходили без нього, керівництво створило дезінфекційні камери [5].

Ще гіршою ситуація була, коли полонених відправляли працювати. Саме під час перебування на роботах вмирала найбільша кількість військовополонених. Керівники на роботах були набагато гірші за Тімме. Найскладніші умови були на таких роботах, як осушування боліт, та на шахтах. Тут до людей ставилися, як до худоби. Найбільш влучно охарактеризована ситуація у рядках, коли полонених ставили ще нижче за тварин. Мовляв, що якщо худоба помре, то нову в умовах війни знайти буде складно, а якщо помре полонений, то завтра вже пришлють нового. Лікарів там не було. Працювали по 12 годин, платили копійки, їсти давали дуже мало. Доречно буде навести приклад, як видавали їжу в їдальнях. Якщо це був військовополонений, то йому в суп не клали картоплю. Оскільки жінка на роздачі не знала, хто працівник, а хто полонений, то недалеко за столом сидів керівник і махав головою, коли потрібно сипати менше.

Найжахливішою була робота з осушування боліт. Хворих з неї рідко привозили в табір. Переважно всі вмирали. Хоча одного разу привезли декілька осіб. Спочатку з ними було важко розмовляти, бо вони були дійсно наче звірі. Вони їли все що можна і ні. Тільки з плином часу, якщо виживали, могли щось розповісти. Проте не кожен, бо умови були настільки жахливими, що вони навіть не могли про них і згадувати.

В умовах постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто з полонених зважувався на втечу, яка давала більше шансів вижити. Втікали, головним чином, з робіт. Втекти з табору ніколи не вдавалося. Сама ж втеча вважалася, свого роду, героїчним вчинком. Адже, пробратися сотні верст без шматка хліба, в більшості випадків без компаса і, звісно, без карти, без

знання мови було не так легко, як це здається на перший погляд.

Чим ближче було до закінчення війни, тим кращими ставали умови в таборі. Зокрема у таборі з'явилися бібліотека, місце для театру та навіть, створили оркестр (хоча оркестр було створено тільки через те, що керівник табору любляв музику) [5].

Отже, на момент закінчення війни та початку репатріації переважна більшість військовополонених, виснажена важкою роботою та недостатнім харчуванням, перебувала у нестабільному психоемоційному стані.

Таким чином, рефлексії російського військовополоненого щодо Німеччини та німців здебільшого знайшли відображення у описі побутових моментів полону: транспортування, табірної життя, робіт на шахтах. Логічно, що полон – це не курорт, і тому негативні враження від цього етапу в житті домінували у мемуарах Ю. І. Кірша. Та досвід перебування в полоні все ж сприяв «олюдненню» німців в очах автора. Серед німців знаходились і шахтарі, готові поділитися їжею; фермери, які ставляться до робітників з числа полонених, як до членів родини; жінки, з якими російські вояки мали романтичні зв'язки. Німці як натовп – здебільшого агресивні у мемуарах Ю. І. Кірша, німці як особистості – здатні на співчуття. Німці, наділені владою, – люті деспоти; німці, які перебувають у близьких умовах існування з військовополоненими, ставляться до них з розумінням.

У подібній ситуації з Ю. І. Кіршем опинився Еріх Едвін Двінгер. Але, якщо перший являв нам приклад російського підданого (судячи з прізвища, з німецьким корінням), який опинився у полоні в Німеччині, то другий був німецьким військовополоненим у Росії (і знову ж таки, мати Е. Е. Двінгера була росіяною) [3].

Е. Е. Двінгер перебував у російському полоні з 1915 по 1918 рр., і його мемуари «Армія за колючим дротом. Щоденник німецького військовополоненого в Росії» містять чимало рефлексій щодо країни полону та її населення. Їх дослідження порівняно зі вивченням спогадів Ю. І. Кірша дає ключі не лише до розуміння різниці у баченні ворога російськими та німецькими військовополоненими, а й визначення впливу полону як такого на процес «примирення» з «ворогом» [3].

Е. Е. Двінгер за військовим званням був фенріхом (молодший офіцерський склад кайзерівської армії), він потрапив на фронт практично одразу зі школи, а тому варто зазна-

чити сильний вплив вчителів-пропагандистів на формування у нього образів Росії та росіян. Цей вплив був настільки потужним, що мемуарист розмірковував про свою матір російського походження таким чином: «Як доречно було з її боку, що вона померла до того, як розпочалася війна». Дійсно, смерть матері не ставила юнака перед тяжким моральним вибором – чи воювати з її співвітчизниками, і не чинила перешкод його військовій кар'єрі. Але на чаші терезів його цінностей життя матері важило менше, ніж можливість служити Німеччині. Вплив німецької пропаганди простежується і на більшості товаришів Е. Е. Двінгера. За його словами, військовополонені були впевнені, що «їх зітре на порох ця країна». Образ росіян як нелюдів на момент потрапляння в полон підкріплювався ще й тим фактом, що під час військових дій його підрозділ якось капітулював перед козаками. Серед німецьких військових був дуже поширеним міф про звірства козаків. Хоча варто наголосити на тому, що самі козаки не без ентузіазму підтримували цей міф своїми діями. Так, коли автор звернувся до командира козачого підрозділу з повідомленням, що при взятті в полон його пограбували, той йому відповів таке: «Чи не досить того, що ми вам зберегли життя? Ми, козаки, не завжди настільки милосердні» [3].

Ще одним стартовим образом Росії у військовополоненого, окрім її ворожості був образ країни, складної для пізнання та розуміння: «І навіть якщо я ще не знаю, що означає “Росія”, в ці перші спокійні години я відчуваю, що з моменту свого потрапляння у полон, я потрапив у новий, чужий та непізнаний світ». Вочевидь, образ непізнаності Росії був нав'язаний німецькому автору романтичною західноєвропейською літературою і аж ніяк не стосувався його персонального досвіду. Адже мати автора, як вже зазначалося, була росіяною. І хоча батько Е. Е. Двінгера, кадровий морський офіцер, забороняв спілкуватися вдома російською мовою, він часто бував у плаванні, і автор мемуарів чудово розумів навіть сибірський діалект козаків, які його взяли у полон. Припустити, що мати навчила Е. Е. Двінгера розмовляти своєю мовою, нічого не розповідаючи про батьківщину, складно [3].

Вже перші контакти з місцевим населенням переконали німецького військовополоненого, що росіяни у натовпі дуже часто ведуть себе агресивно стосовно німців, у той час як поодинокі вони схильні до того, щоб проявляти щедрість і милосердя до ворога. Так, збившись у гурт, російські солдати для веселощів

обливали полонених водою, що, на думку автора, було дуже принизливим. Окрім цього, російське командування хоча б тимчасово залишило офіцеру Хольнінгу його шаблю з поваги до хоробрості, яку він виявив у бою. Дуже часто турботу про військовополонених виявляли російські дівчата: при першій же зупинці полонених місцева дівчина напоїла їх молоком. У шпиталі автор мемуарів познайомився з медичною сестрою, яка його запитала, чим вона може полегшити йому етап до Сибіру. Автор попросив у неї ніж для того, щоб було зручно ділити харчі. І хоча ніж був забороненим для військовополонених, дівчина все ж вручила його офіцеру перед відправленням зі шпиталю. Вже пізніше у Сибіру автору вдалося випросити 6 цигарок у дами, яка була пасажиркою транссибірського експресу.

Перебуваючи у Сибіру, автор та його сусіди по бараку доходять висновку, що росіяни бувають різні: «В цій країні нічого не зрозумієш, один – диявол у плоті, інший – чистий янгол». Окрім того, військовополоненим також став зрозумілим вплив пропаганди та розпалювання ксенофобських настроїв на російське суспільство: «Цей народ є добрим та щиросердним. Так, він справді добрий у глибині своєї душі та серця. Але злий, коли його натравили або коли начальство наказує йому бути злим» [3].

Е. Е. Двінгер також підмітив той факт, що патріотична істерія в Росії призвела до того, що до «внутрішнього німця» росіяни ставилися набагато гірше, ніж до прямого військового ворога. Зокрема зі свого шпиталю він спостерігав, як натовп втопив 10 купців з числа етнічних німців у Москві-ріці. Єдиний чоловік зумів переплисти ріку, але на іншому березі його забили до смерті кийками. Ці люди все своє життя прожили у Росії і давно вже не мали близьких контактів зі своєю етнічною батьківщиною, але їх очікувала тяжка смерть. І це саме в той час, як військовополонений, прямий супротивник, що воював з росіянами на фронті, лежав у чистому шпиталі і був під опікою «августійських сестер милосердя» [3].

Серед узагальнених образів Росії присутні як позитивні, так і негативні. Найпоширеніший негативний образ Російської імперії – це держава, яка непідвладна прогресу. Наведемо для прикладу декілька цитат: «Росія – жахлива імперія, у якій є місця, куди не ступала людська нога», «Росія є та залишається державою свавілля – сьогодні, як і триста років тому», «ці росіяни як були, так і залишаються свинями», «країна перед нами чужа, вона стає все темнішою».

Серед позитивних образів Росії часто зустрічається її характеристика як держави достатку. За гроші, їдучи етапом, військовополонені могли придбати собі практично будь-яку їжу. Це так дивувало німців, які звикли до того, що війна вимагає самообмеження, що один з колишніх підлеглих німецького офіцера заявив: «Якщо б у нас було більше грошей, то я думаю, що у цій богом даній країні, я був би завжди ситим». Російський достаток спонукав вічно голодних юнаків називати навіть країну ворога благословенною країною. Разом з тим практично всі військовополонені підкреслювали невміння росіян користуватися своїми ресурсами: «Росіяни будують свої будинки з такою невиправданою розкішшю, що дві третини дерева можна було б прибрати без будь-якого збитку». Ще один подібний приклад: полонених розмістили у вкрай переповненому пересильному таборі. Це викликало їх внутрішнє обурення – хіба в такій великій державі не знайшлося зайвої сотні квадратних метрів, аби зробити їх життя більш наближеним до нормального.

Військовополонених годували вкрай погано, і раз по раз це викликало серед них дискусії. Були такі, які казали, що у Німеччині російських полонених годують не краще, і, відповідно, ставлення російської табірної адміністрації до німців, корелює зі ставленням німецької табірної адміністрації до полонених росіян. Це була своєрідна спроба зрозуміти ворога. Але стосовно подібних висловлювань були контраргументи: німці лише тому годують погано полонених, що мають мало ресурсів, вони й самі не доїдають, щоб ще годувати ворога. У той час, як в росіян все є, а за умов добробуту економити на полонених виглядає немилосердним. У будь-якому разі достаток Росії робив цю країну в очах полонених ласим шматком до завоювання, на яке вони все ще сподівалися, не зважаючи на затяжний характер війни [3].

Окрім невміння користуватися своїми ресурсами, до значного їх скорочення призводила й російська корупція. Корумпованість постає визначальною рисою російського суспільства у спогадах Е. Е. Двінгера. Так, він свідчить про те, що половина коштів, які виділялися на військовополонених, у Росії розходила по кишнях різного роду начальства. Йому запам'яталася жінка-комендант пересильного табору, яка скуповувала за низьким курсом у полонених ті невеликі валютні кошти, які у них збереглися. Яскравий приклад корупційних дій російських тилових військових наводить один з австрійських

офіцерів, який був сусідом німецького полоненого по бараку: «У моєму попередньому таборі комендант за наказом генерала мав звести довкола всього табору дерев'яний паркан, вищий за людський зріст. Але як тільки інспекція від'їхала, він наказав паркан розібрати, продав все дерево якомусь землевласнику на 300 тис. карбованців, а гроші поклав собі до кишені. Пізніше він у цьому звинуватив військовополонених» [3].

У спогадах Е. Е. Двінгера ми можемо зустріти й поодинокі філософські розуми про росіян: «Цей народ є дуже молодим, а від того він є настільки сильним у своїй любові та впертим у ненависті». Зазначимо, що візія росіян як «народу крайнощів» дуже часто зустрічалася у західноєвропейській публіцистиці [3].

Попри неприйняття деяких ментальних особливостей місцевого населення, Е. Е. Двінгер розповідає про доволі часту практику співжиття військовополонених з місцевими дівчатами. При цьому подібні випадки не зустрічають з боку автора морального засудження. Альтернативою статевим відносинам із російськими селянками були гомосексуальні відносини (доволі поширені у таборі) чи навіть завдання собі тілесної шкоди через неможливість задовольнити статеві потреби (знайомий автора на прізвище Брюнн відрізає собі яєчка через надокучливі еротичні марення).

Інколи відпущені на сезонні роботи як батраки військовополонені починали жити де-факто у шлюбі із господаркою тієї ферми, на якій вони мали працювати, не зважаючи на те, що чоловік господарки на цей момент був на фронті. Е. Е. Двінгер описує випадок, коли чоловік, який повернувся з фронту, був навіть вдячний полоненому, який спав з його дружиною, за те, що той вправно доглядав за господарством. Більше того, фронтовик охоче прийняв малу дитину, народжену його дружиною від військовополоненого, як свою власну, мотивуючи це її хорошим здоров'ям та потенційною корисністю у господарстві.

Тобто співжиття з жінкою ворога у сприйнятті німецьких військовополонених здавалося цілком допустимим, на відміну від іншого роду «союзів». Так німецький офіцер декілька разів відмовився приєднатися до білого руху, що гарантувало персональну свободу. Битися пліч-о-пліч з колишнім ворогом було все ще вбачалося зрадою присяги та ганьбою [3].

Стосовно сприйняття самого факту свого перебування у полоні, то автор мемуарів вважав це жертвою, покладеною на вівтар

його батьківщини: «Німеччино, Німеччино, про тебе наша остання думка. Заради тебе наші страждання, за тебе ми помираємо. Не забудь про це!». Навряд чи перебування Е. Е. Двінгера та його братів по зброї у полоні наближували Німеччину до перемоги. Навпаки, подекуди (хоча у таборі, в якому перебував автор, і несистематично) військовополоненим доводилося працювати на благо ворога, тим самим відтерміновуючи блискучі перемоги кайзерівської армії. Однак таке бачення своєї батьківщини, разом з відзначенням національних свят у полоні сприяли створенню деякого психологічного комфорту в оточенні автора. Відповідно, образ Росії вибудовується як антипод Німеччини. Часто характеристики російського повсякдення ставляться в опозицію до спогадів та мрій про Німеччину: темна та гірка чужина – мильний недосяжний дім [3].

Висновки. Таким чином, на момент потрапляння у полон, як російський військовий Ю. І. Кірш, так і німецький фенріх Е. Е. Двінгер, мали вкрай негативні уявлення про «ворога», сконструйовані державною пропагандою. В основі цієї пропаганди лежала дегуманізація військового супротивника, а відповідно, обидва мемуаристи очікували від «ворога» проявів «звірств», тобто вкрай нелюдської поведінки. Та ці очікування не виправдалися, а поведінка що росіян, що німців у відношенні до військовополонених, хоч і не може бути охарактеризована як привітна, та все ж вона вкладалася в рамки здорового глузду. Полон переконав обох авторів, що негативні етнічні кліше не можна навішувати на всіх росіян чи всіх німців. Серед обох народів траплялися як надмірно жорстокі люди, так і ті, хто був схильним проявляти милосердя. Окрім того, обидва автори помічають, що «ворог» у натовпі є схильним до приниження та знущання, і навпаки, серед «ворогів», які зустрічаються з полоненим один на один, багато тих, хто їх підтримує грошима, їжею, цигарками, побутовими предметами. В обох випадках, спостерігалось «примирення» з «ворогом», що проявилось у співжитті військовополонених з жінками «ворога», спільному відзначенні завершення війни у Німеччині та пропозиціях долучитися до лав білого руху в Росії. Що стосується різниці в образах «ворога», сконструйованих Ю. І. Кіршем та Е. Е. Двінгером, то варто зазначити, що військовополонений-німець набагато більше розмірковував над національним характером та національною місією росіян, тоді Ю. І. Кірш акцентував увагу здебільшого на побутових негараздах та

режимі роботи, характеризуючи німців. Окрім того, у описах Е. Е. Двінгера чільне місце посідає оцінка росіян боротися з «внутрішнім німцем», в той час як у Німеччині подібні акції стосовно росіян не потрапили в поле зору Ю. І. Кірша (на момент його прибуття до Німеччини більшість цивільних російських підданих, які перебували в цій державі, вже були депортовані, а великої російської етнічної діаспори в Німеччині не було).

Насамкінець хочеться зазначити, що досвід полону був надзвичайно тяжким, а тому й характеристики німців та росіян у спогадах Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера відповідно були негативними. Але навіть полон зумів переконати військових в абсолютно людському обличчі «ворога», що відрізнялося від посилення фронтової пропаганди.

Бібліографічні посилання

1. Баталин В. Н. Военнопленные в хронике Первой мировой войны 1914–1916 // Вестник архивиста. – 2017. – №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestarchive.ru/2014-1/2726-voennoplennye-v-kinohronike-pervoi-mirovoi-voiny-1914-1916-gg.html> (дата звернення 16.07.18).
2. Бобилева С. Й. Немецкий вопрос и российское общество в годы Первой мировой войны // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировой войны): Монография / научн. ред. Троян С. С. – К.: Изд-во НИКА-Центр, 2015. – С. 43–58.
3. Двингер Э. Армия за колючей проволокой. Дневник немецкого военнопленного в России 1915–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/german/dwinger_ee01/index.html (дата звернення 12.06.18).
4. Джумига С. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 98–101.
5. Кирш Ю. И. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925): 1914–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/kirsh_ui01/index.html (дата звернення 18.06.18)
6. Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 47. – С. 86–91.
7. Медяков А. С. Михель против казака: русско-германские отношения в открытках Первой мировой войны // История: электронный научно-образовательный журнал. – Том 5. – Вип. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840000734-6-2>. (дата звернення 12.06.18)
8. Миронова Е. В. Образ Германии в русских пропагандистских открытках времен Первой мировой войны // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2018. – №10 (3/2). – С. 42–53.
9. Мосієнко О. Пропаганда а в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині) // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2014. – №3 (121). – С. 29–32.
10. Петрунина О. Е. Образы европейских государств в пропагандистской кампании в Османской империи в начале Первой мировой войны (по материалам газеты «Эмброс») [Текст] / О. Е. Петрунина // Государственное управление. Электронный вестник. – 2016. – Вып. 57. – С. 249–264.
11. Рогозин А. А. Современная зарубежная и российская историография об эволюции имиджа «своих» – «чужих» перед Первой мировой войной: на примере восприятия российского студенчества в Германии Рогозин // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 5 (27). – С. 63–69.
12. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – М.: РОССПЭН, 2006. – 288 с.
13. Стельмах С., Котова С. Формування «образу ворога» в російській публіцистиці 1914–1915 рр. (на прикладі журналу «Русская мысль») // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – №3 (121). – С. 35–38.
14. Ульянов П. В., Чернышов Ю. Г. Россия в амбивалентном «образе медведя» (на примере европейских карикатур периода Первой мировой войны) // Известия АлтГУ. – 2015. – № 4. – С. 259–265.
15. Цыкалов Д. Е. Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4: История. – 2012. – № 1. – С. 85–90.

References

1. Batalin V. N. (2017) Voennoplennye v hronike Pervoj mirovoj vojny 1914–1916 [Prisoners of War in the Chronicle of the First World War 1914–1916]. *Archivist's Newsletter*, no.1. Available at: <http://www.vestarchive.ru/2014-1/2726-voennoplennye-v-kinohronike-pervoi-mirovoi-voiny-1914-1916-gg.html> (accessed 16.07.18).
2. Bobileva S. J. (2015) Nemeckij vopros i rossijskoe obshchestvo v gody Pervoj mirovoj vojny [The German Question and Russian Society during the First World War]. *Mirovyje vojny v istorii chelovechestva (k 100-letiyu nachala Pervoy i 75-letiyu nachala Vtoroy mirovoj vojny)* [World Wars in the history of mankind (on the 100th anniversary of the beginning of the First and the 75th anniversary of the beginning of the Second World War)]. Kiev: Nick, pp. 43–58.
3. Dvinger Je. Armija za koljuchej provolokoj. Dnevnik nemeckogo voennoplennogo v Rossii 1915–1918 gg. [The Army behind Barbed Wire. Diary of a German POW in Russia in 1915–1918.] Available at: http://militera.lib.ru/memo/german/dwinger_ee01/index.html (accessed 12.06.18)
4. Dzhumyha Ye. Yu. (2013) Chutky yak mentalna skladova povsiakdennoho zhyttia meshkantsiv Odеси v period Pershoi svitovoi viiny [Rumors as a mental component

of the everyday life of the inhabitants of Odessa during the First World War]. *Scientific Papers of Historical Faculty of Zaporizhzhya National University*, vol. 35, pp. 98–101.

5. Kirsh Ju. I. Pod sapogom Vil'gel'ma (Iz zapisok rjadovogo voennoplennoho № 4925): 1914 – 1918 gg. [Under the Boot of Wilhelm (From the Notes of an Ordinary Prisoner of War No. 4925): 1914–1918.] Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/kirsh_ui01/index.html (accessed 18.06.18)

6. Kutsyk R. R. (2017) Karykatura yak osoblyvyi mekhanizm informatsiinoi propahandy na terytorii ukrain-skykh hubernii Pivdenno-Zakhidnoho kraiu u 1914–1917 [Caricature as a Special Mechanism of Informational Propaganda on the Territory of Ukrainian Provinces of the South-Western Region in 1914–1917]. *Scientific Papers of Historical Faculty of Zaporizhzhya National University*, vol. 47, pp. 86–91.

7. Medjakov A. S. Mihel' protiv kazaka: rusko-germanskie otnosheniya v otkrytkah Pervoy mirovoj vojny [Mikhel Against the Cossack: Russian-German Relations in Postcards of the First World War]. *History: an Electronic Scientific and Educational Journal*, vol. 5, ed. 3, Available at: <https://history.jes.su/s207987840000734-6-2>. (accessed 12.06.18).

8. Mironova E. V. (2018) Obraz Germanii v russkikh propagandistskikh otkrytkah vremen Pervoy mirovoj vojny [The Image of Germany in the Russian Propaganda Postcards of the First World War]. *Historical and Social-educational Thought*, no. 10, pp. 42–53.

9. Mosiienko O. (2014) Propahanda a v umovakh Pershoi svitovoi viiny (analiz periodychnykh vydan Volyni) [Propaganda in the Conditions of the First World War (Analysis of Periodicals in Volyn')]. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, no. 3, pp. 29–32.

10. Petrunina O. E. (2016) Obrazy evropejskikh gosudarstv v propagandistskoj kampanii v Osmanskoj imperii v nachale Pervoy mirovoj vojny (po materialam gazety

«Jembros») [The Images of European States in the Propaganda Campaign in the Ottoman Empire at the Beginning of World War I (According to the Newspaper “Embros”)]. *Public administration. Electronic Herald*, no. 57, pp. 249–264.

11. Rogozin A. A. (2014) Sovremennaja zarubezhnaja i rossijskaja istoriografija ob jevoljucii imagem «svoi»-«chuzhie» pered Pervoj mirovoj vojnoj: na primere vospri-jatija rossijskogo studenchestva v Germanii [Modern Foreign and Russian Historiography about the Evolution of Imagem «Ours» - Foreign» before the First World War: the Example of the Perception of Russian Students in Germany]. *Historical and social-educational thought*, no. 5, pp. 63–69.

12. Senjavskaia E. S. (2006) *Protivniki Rossii v vojnah HH veka. Jevoljucija «obraza vraga» v soznanii armii i obshhestva* [Opponents of Russia in the Wars of the Twentieth Century. Evolution of the “Enemy Image” in the Minds of the Army and Society]. Moscow: ROSSPEN. (in Russian).

13. Stelmakh S., Kotova S. (2014) Formuvannia «obrazu voroha» v rosiiskii publitsystytsi 1914–1915 rr. (na prykladu zhurnalu «Russkaia misl») [Forming the “Image of the Enemy” in Russian Journalism 1914–1915 (on the Example of the Magazine «Russian thought»)]. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, no. 3, pp. 35–38.

14. Ul'janov P. V., Chernyshov Ju. G. (2015) Rossiya v ambivalentnom «obrazе medvedja» (na primere evropejskikh karikatur perioda Pervoy mirovoj vojny) [Russia in the Ambivalent “Image of a Bear» (on the Example of European Caricatures of the Period of the First World War)]. *Proceedings of the Altai State University*, no. 4, pp. 259–265.

15. Cykalov D. E. (2012) Karikatura kak orudie propagandy v period Pervoy mirovoj vojny [Caricature as a tool of propaganda during the First World War]. *Bulletin of Volgograd State University*, no. 1, pp. 85–90.

Надійшла до редколегії 18.08.2018